

נהגו ישראל
עיונים ובירורים בתולדות המנהג וההלכה

ספרי רבותינו הראשונים

שהוצאתי לאור בס"ד מתוך כתבי־יד

- **ספר גימטריאות** לרבינו יהודה החסיד: ביאורים ורמזים על התורה לפי סדר הפרשיות, מוסר וחסידות, דרוש ואגדה, גימטריאות וראשי תיבות וענינים נוספים. ירושלים תשסה. שני כרכים, 56 + תתלה עמודים.
- **אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות** לרבינו יהודה החסיד: אמונות ודעות וסוד הייחוד בדרך לימוד מתופעות טבע. ירושלים תשסו. 39 + תקטז עמודים.
- **ספר קושיות** לאחד מן הראשונים באשכנז: טעמי מנהגים והלכות, ביאורי פסוקים, פירושי אגדה ומדרשים עלומים בדרך קושיא ותירוץ. ירושלים תשסז. 13 + שסז עמודים.
- **סודי חומש ושאר** מתלמידי רבינו יהודה החסיד: פירושים, גימטריאות ופרפראות על התורה, שיר השירים, איוב ורות. ירושלים תשסט. 5 + רכח עמודים.
- **תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, ה'דוקח'**: שיר מחורז בהנהגת התשובה ודרכיה. ירושלים תשעד. 37 + רח עמודים.
- **דרשות לימי התשובה** מבית מדרשם של חסידי אשכנז. ירושלים תשעד. 11 + עד עמודים.
- **גנוי חג הסוכות**: אסופת גנוים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות. ירושלים תשעה. 12 + שע עמודים.
- **'אחר שלשים במועצות אשית'**: יוצר לחתן מאת רבינו יצחק ב"ר אלעזר הלוי עם פירוש לאחד מן הראשונים באשכנז. ירושלים תשעט. 12 + סב עמודים.

חיבורים אחרים

- **אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא**: פנינים אשר משיתי ממצולות ים של שמואל מאוצרות הר"ש אשכנזי שליט"א. ירושלים תשעא. שני כרכים, 18 + 952 עמודים.
- **סגולה**: עיונים וברורים במנהג והלכה, פיוט, מדרש ואגדה, ספר ראשון. ירושלים תשעב. 153 עמודים.
- **נהגו ישראל**: עיונים וברורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות. ירושלים תשפ. [38] + קכט עמודים.

נהגו ישראל

עיונים ובירורים בתולדות המנהג וההלכה

חג הסוכות

בעזר החונן לאדם דעת

ממני

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב הכ"מ

סטל

פה ירושלים תובב"א

ערב חג הסוכות שנת תשפ"א

ספר זה אינו עתיד להיכנס למאגרים האלקטרוניים (כמו 'אוצר החכמה',
'אוצרות התורה') קודם מלאות עשר שנים להדפסתו.

בכל ענייני הספר ניתן לפנות אל:
יעקב ישראל סטל
רח' חיי אדם 28
ירושלים
טל: 052-7609441
דוא"ל: alfabita99@gmail.com

תש"פ © 2020
כל הזכויות שמורות למחבר
אין להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, או להפיץ ספר זה,
בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או אחר,
ללא אישור בכתב מהמחבר

תוכן העניינים

פתח דבר

פרק ראשון: סוכה עגולה - גדריה ודינה, ועל צורתה של סוכה העשויה כשובך או ככבשן

- א. הצעת הסוגיה א
- ב. הלכה ארצישראלית ב
- ג. בספרות הראשונים ה
- ד. הידור מצוה ט
- ה. סוכה עגולה - הבנה מחדשת י
- ו. בין עשויה 'ככבשן' לעשויה 'כשובך' יז

פרק שני: אתרוג גדול: הלכה ומציאות

- א. כשרותו של אתרוג גדול כא
- ב. כשר או מהודר? כב
- ג. המנהג בתקופת הגאונים והראשונים כח
- ד. המנהג באמנות היהודית הקדומה ל
- ה. אתרוגי ענק באמנות היהודית הקדומה לג
- נספח: שינויי נוסחאות לברייתא בבבלי, סוכה לו ע"ב לח

פרק שלישי: 'פרי עץ הדר' - אתרוג בעל ענף

- א. עוקצו של אתרוג לט
- ב. עוקץ האתרוג באמנות היהודית הקדומה לט
- ג. חילוקי מנהגים מב
- ד. גלגולי הצעות ורעיונות מד
- ה. עדותו של ר' בנימן פייטן והמנהג באיטליה המאוחרת מז

פרק רביעי: אגידת האתרוג עם שלושת המינים

- א. אינו נאגד עם שאר המינים נא
- ב. אחיזת ארבעת המינים ביד אחת נב
- ג. אגידת האתרוג בתיאורי האמנות העתיקה ס
- ד. אגידת האתרוג והדימוי לתירסוס סה
- ה. הפייטנים סז
- ו. להבנת המקורות החז"ליים עה

פרק חמישי: היתר הריבוי באתרוג או בלולב

- א. המתירים להוסיף באתרוג בלולב עט
- ב. דעת בעלי ה'תוספות' פב
- ג. הרא"ש וסיעתו פד
- ד. האוסרים להרבות באתרוג ובלולב פז
- ה. 'פרי עץ הדר' ו'כפת תמרים' בלשון יחיד צא
- ו. המתועד בממצאי אמנות קדומים צד

פרק ששי: 'אֲשֶׁר שָׁמְתִי עֲרֶכֶה בֵּיתוֹ' ו'לָחֶם לְנֶעְרִים': השימוש המשני בערבות הלולב וההושענות למנהג איטליה הקדום

- א. מנהג אשכנז בערבות הלולב וב'הושענות' צז
- ב. המנהג האיטלקי - 'אֲשֶׁר שָׁמְתִי עֲרֶכֶה בֵּיתוֹ' ק
- ג. מלחמת ערבות קה

תמונות

- תמונות לפרקים ראשון ושני (תמונות 1-50) אחרי עמ' לח
- תמונות לפרק שלישי (תמונות 51-93) אחרי עמ' מז
- תמונות לפרקים רביעי וחמישי (תמונות 94-113; 114-117) אחרי עמ' סב

מקורות התמונות קיא

רשימת הקיצורים קטו

פתח דבר

ארנן תהלה לאל עליון שגמר בעדי וזיכני להוציא לאור את חיבורי 'נהגו ישראל', על כמה ממנהגי חג הסוכות.

מזה כמה שנים עוסק אנכי, לסרוגין, בבירור תולדות המנהג להרבות בהדסים וערבות של ארבעת המינים, בירור שהסתעף לכדי חיבור רחב ומקיף, ואף הביאני לעיין בכמה ענייני מנהג והלכה אחרים של חג הסוכות, ומקצת מאשר העליתי בידי – בעזר הבורא – עומד בששה פרקי הכרך הנוכחי. בירורי המנהג וההלכה העומדים כאן מושתתים על אדני תורת חז"ל וחיבורי ההלכה והפרשנות של הראשונים כמלאכים. עשיתי גם שימוש ביצירותיהם של הפייטנים הקדמונים, ובמיוחד נסתייעתי בתיאורים שנשמרו בממצאי האמנות היהודית הקדומה, כפסיפסים מפוארים, פריטים אדריכליים מעוטרים, כלי בית ותכשיטים וכיוצא באלו, אשר מתעדים מנהגים לא מוכרים שחלפו ועברו מן העולם בלא זכר, כמעט. "ויהי נעם א'דנ'י א'להינו ע'לינו, ומעשה י'דינו כוננה ע'לינו, ומעשה י'דינו כוננהו".

אעלה את זכרון הורי היקרים שנפטרו לבית עולמם. כבוד אבי מורי הרה"ג רבי **שמואל דב** הכ"מ ואמי מרת **פייגא חנה** ע"ה, שגדלוני וחנכוני במסירות רבה על אדני התורה והיראה, ולא חסכו ממני מאומה.

ולהבחל"ח, ברכות מעומקא דליבא לכבוד מורי חמי הרה"ח רבי **יהושע בינעט** שליט"א וחמותי תחי' לאוי"ט, על כל הטוב שהשפיעו עלי ברוחניות וגשמיות מהיום שזכיתי להכנס למשפחתם החשובה. חיבור זה לא היה רואה אור עולם ללא עידודו ותמיכתו התמידית של ידידי ורעי הרב **שמשון ראזענבערג** שליט"א, ובמיוחד אלמלא עמלו ויגיעו להשיג את המימון הרב הנצרך להדפסתו, וכבר אמרו (בבא בתרא ט סע"א): "גדול המעשה יותר מן העושה". אשרי חלקו שניצח על מלאכת הקודש וזיכה את ישראל. ברכת ה' תלווה אותו עם נוות' ביתו וכל משפחתו, תהי משכורתו שלמה מאיתו, ויראה רוב נחת דקדושה מכל יוצאי חלציו ולברכה והצלחה גדולה בכל מעשה ידיו, כמו שנאמר (תהלים קיב ג): "הון ועושר בביתו, וצדקתו עומדת לעד" (עי' כתובות נ סע"א). תודתי לידידי, הרב **יואל בינדר** על טרחתו המרובה באיתור כמה וכמה תמונות מממצאי האמנות היהודית שהובאו בספר ובירור פרטיהם.

מסירותה העמוקה ותמיכתה האינ' סופית של נוות' ביתי, מרת **הינדא לאה** תחי' לאוי"ט, נותנות אותי באהלי תורה מתוך שלווה נפש. יהי רצון, שזכות התורה תעמוד לנו לגדל את בנינו ובנותינו היקרים בדרך התורה והיראה, מתוך שמחה בריאות והרחבת הדעת. כעתירת,

יעקב ישראל בן הרב שמואל דב סטל

ח"י אלול ה'תשעט

פה עיה"ק ירושלים תובב"א

על התמונות שהובאו בחיבור, לתשומת לב המעיין

- בסמיכות לכל פרק שנעשה בו שימוש בממצאי האמנות היהודית העתיקה הובא מקבץ תמונות הממצאים הנוגע לאותו פרק.
- פירוט המתואר בתמונות ניתן, בדרך כלל, מימין לשמאל.
- גודל התמונות אינו זהה לגודלם המקורי של הפריטים. המטבעות הוגדלו, בדרך כלל, וכך גם חלק מאיורי המחזוריים מימי הביניים, ומאידך, תמונות הפסיפסים ומוצגים גדולים אחרים- הוקטנו. אך תמיד נשמר הגודל היחסי.
- כשמצב השתמרות הממצא אינו משביע רצון, כמו במטבעות, הובאה ממנו יותר מתמונה אחת, או הוצע לו תרשים כתוספת או כתחליף לתמונה.
- מקורות התמונות נרשמו להלן, עמ' קיא-קיד.

פרק רביעי

אגידת האתרוג עם שלושת המינים

א. אינו נאגד עם שאר המינים

הלכה רווחת בישראל, שאין האתרוג נאגד עם שלושת המינים האחרים. את הלולב, ההדסים והערבות אוגדים יחד, ואת האתרוג מותירים מחוץ לאגודה, ורק בשעת נטילתם מסמיכים את האתרוג אל שאר המינים.

אכן בעצם חובת אגידת המינים נחלקו התנאים בברייתא שהובאה בתוספתא: "לולב, בין אגוד בין שאינו אגוד - כשר. ר' יהודה אומר: אגוד - כשר, ושאינו אגוד - פסול"¹. היינו, לדעת רבי יהודה חייבים לאגוד את המינים, עד שאם לא אגדם לא יצא ידי חובת המצוה, ואילו לדעת רבנן, אין חובה לאוגדם. אך גם לדעתם שאין חובה בדבר, עדיין "לולב - מצוה לאוגדו", משום נוי מצוה, "התנאה לפניו במצוות". כן נתפרש בתלמוד הבבלי, על סמך ברייתא אחרת².

ואע"פ שמחלוקת זו מדברת על "לולב", הן בתוספתא והן בברייתא האחרת שהובאה בתלמוד הבבלי, מקובל להבינו כמתייחס לשלושה מינים: לולב, הדס וערבה, שאותם יש לאגוד ביחד³. שכן חז"ל רגילים לכנות את כל ארבעת המינים בשם "לולב"⁴, אלא שבענייננו יש להוציא מהם את האתרוג לפי שאינו נאגד עמם, כמובא ב'תורת כהנים': "רבי אלעזר אומר: יכול אף האתרוג יהיה עמהם בכלל אגודה? וכי נאמר: 'פרי עץ הדר וכפות'?! הא כיצד? אתרוג לעצמו, הללו -

1 תוספתא, סוכה ב י. והובאה הברייתא בבבלי, סוכה יא ע"ב, לג סע"א; מנחות כז ע"א. וראה גם תורת כהנים, פרשת אמור, פרק טז (א), דף קב ע"ג: "ולקחתם לכם" (ויקרא כג מ), רבי יהודה אומר: נאמרה כאן 'לקיחה' (ויקרא כג מ) ונאמרה להלן 'לקיחה' (שמות יב כב), מה 'לקיחה' האמורה להלן - אגודה, אף כאן אגודה. וחכמים אומרים: אף על פי שאינו אגוד - כשר". וכעין זה במכילתא דרשב"י, שמות יב כב, עמ' 25: "ולקחתם" (שמות יב כב). ר' יהודה אומר: נאמרה כאן 'לקיחה' ונאמרה 'לקיחה' בפרה, ונאמרה 'לקיחה' בלולב, ונאמרה 'לקיחה' במצורע. מה 'לקיחה' האמורה כאן - אגודה, אף 'לקיחה' האמורה להלן - אגודה. וחכמים אומרים: זה אם אין אגוד - פסול, והלז - אע"פ שאין אגוד, כשר". ואילו במכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא, מסכת דפסחא, פרשה יא, עמ' 37, הובאה רק שיטת רבי יהודה: "ולקחתם אגודת אזור" (שמות יב כב), מכאן אתה למד כל הלקיחות שבתורה, הואיל ונאמרו לקיחות בתורה סתם ופרט לך הכתוב באחת מהן שאינה אלא אגודה, כך פורט אני לכל הלקיחות שבתורה שאינם אלא אגודות".

2 בבלי, סוכה יא ע"ב: "כמאן אזלא הא דתניא: **לולב מצוה לאוגדו**, ואם לא אגדו - כשר?... רבנן היא, ומשום שנאמר (שמות טו ב): 'זה אלי ואנוהו' - התנאה לפניו במצוות". וכך במקבילות שבבבלי שנרשמו לעיל, הערה 1.

3 כן מפרש רש"י, סוכה יא ע"ב, את דברי רבי יהודה "לולב צריך אגד", וזה לשונו: "לאגוד **שלושה המינים** כאחד".

4 ראה משנת מגילה, ב ה: "נטילת לולב". והכוונה כמובן, לכל ארבעת המינים. ובבבלי, סוכה לא ע"א: "אין אוגדין את **הלולב** אלא במינו". ופירש רש"י: "האי 'לולב' היינו הושענא, כולוהו שלושה המינים יחד". ראה גם בבלי, סוכה לז ע"ב: "אמר רבה: **לולב** בימין, ואתרוג בשמאל", והכוונה כמובן, ללולב עם שני המינים הנאגדים עמו. ויש לכך מקורות נוספים. וראה גם: תבורי, מועדי ישראל, עמ' 175.

אגודה לעצמם"⁵. כלומר: מפני שנאמר: "וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בְּיוֹם הָרִאשׁוֹן, פְּרִי עֵץ הָדָר, כִּפְתַּת תְּמָרִים, וְעֵנָף עֵץ עָבֹת, וְעֵרְבֵי נָחַל" (ויקרא כג מ), ולא נכתב "וכפות תמרים", בתוספת וא"ו המחברו עם "פרי עץ הדר" שהוא האתרוג, משמע, שהאתרוג עומד בפני עצמו, והלולב עם ההדס והערבה – שנוספה בהם וא"ו החיבור לצרפם עם הלולב – בפני עצמם⁶.

על בסיס דברים אלו כותב הרמב"ם את ההלכה הבאה: "מצוה מן המובחר לאגוד לולב והדס וערבה, ולעשות שלשות אגודה אחת. וכשהוא נוטלם לצאת בהן... נוטל האגודה הזאת בימינו ואתרוג בשמאלו, ונוטלן..."⁷. וב'שלחן ערוך' מוסיף גם את חובת הצמדת האתרוג אל אגד הלולב בשעת נטילתם: "מצות ארבעה מינים, שיטול כל אחד לולב אחד ושתי ערבות ושלושה הדסים... ומצוה לאגדם בקשר גמור... צריך לחבר האתרוג ללולב בשעת נענועו ולנענע בשניהם יחד"⁸.

ב. אחיזת ארבעת המינים ביד אחת

הלכה זו, שאין לאגוד את האתרוג עם שאר המינים, מקובלת על כל הראשונים, כמעט⁹. ולא זו בלבד, אלא שיש מהם שצעדו צעד נוסף ואסרו גם את אחיזת ארבעת המינים ביד אחת, מפאת שהדבר נחשב, לדעתם, לאגידה, והעושה כן הוא כאילו אוגד את האתרוג עם שאר המינים. פסיקה מחודשת זו נודעה בבית המדרש מספרו של ר' אהרן הכהן מנרבונה (פרובאנס-ספרד; מפנה המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה), 'ארחות חיים', משם כנסה ר' יוסף קארו ב'בית יוסף'¹⁰, ובכך נודעה לרבותינו האחרונים, המפלילים בהלכה זו¹¹. אבל באמת, הלכה זו נזכרה אצל עוד מחכמי פרובאנס וספרד.

5 תורת כהנים, פרשת אמור, פרק טז (ז), דף קב ע"ד. והובאה הברייתא בבבלי, סוכה לד ע"ב. בבבלי שם, בדפוסים ובמרבית כתבי היד: "רבי אליעזר", חוץ ממכמה כתבי יד מאוחרים הגורסים: "רבי אלעזר". ראה: הכי גרסינן. לשינוי הנוסח אין השלכה לענייננו, ובדרך-כלל הבאתי את המאמר בשם 'רבי אלעזר', חוץ ממקום שמקור משני הביאו בשם 'רבי אליעזר', או הבאתיו בשם 'רבי אלעזר/אליעזר'.

6 כך מפרש רש"י, סוכה לד ע"ב, ד"ה 'יכול יאגדם כולן'.

7 רמב"ם, הלכות לולב, ז ו.

8 שו"ע, או"ח, סי' תרנא סעיפים א,יא. החובה להצמיד את האתרוג אל שלושת המינים האחרים בשעת עשיית המצוה אינה במקורות חז"ל והספרות ההלכתית הקדומה, שהיא על-פי הוראת ר' מנחם ריקאנאטי. ראה: בית יוסף, או"ח, סי' תרנא סעיף יא(ב). וראה גם: גנוזי חג הסוכות, עמ' קצ-קצא והערה 263, ובכל הנסמך שם.

9 הרבה מהם הביאו את הברייתא, כלשונה בתלמוד הבבלי, סוכה לד ע"ב (עי' לעיל, הערה 5), ויש מהם שהביאוהו בפרפרזה. על הראשונים היוצאים מן הכלל, שאינם אוסרים את אגידת האתרוג לשאר המינים, ידובר להלן, תת-פרק ו.

10 בית יוסף, או"ח, סי' תרנא סעיף יב(א): "וכתב עוד ארחות חיים: אם נטלן שניהם בידו אחת, כתב ה"ד שלמי, דלא יצא, כדאמרינן בגמרא, דלא אגדינן אתרוג עמהם, משום דכתיב: 'כפות' ולא 'וכפות'".

11 עי' להלן, הערות 31, 111.

וכולם נהגו כמותה מאז ומעולם? האם אפשר שנתהלך מנהג אחר בימים הקדומים? בעמודים הבאים ננסה להשיב על שאלות אלו.

ג. אגידת האתרוג בתיאורי האמנות העתיקה

את האמנות היהודית של העת העתיקה – ימי הבית השני, תקופת המשנה והתלמוד – כבר פגשנו בפרקים הקודמים, ונוכחנו שהיא מתעדת מנהגים קדומים שכמעט לא נשתמרו במקורות אחרים.⁴³ והתופעה חוזרת גם בענייננו, שכמה ממצאי אמנות מתארים את האתרוג כשהוא אגוד עם שאר המינים, משמע שהיו שנהגו כן באותם ימים קדומים!⁴⁴

נפתח בפסיפסים המפוארים של בתי הכנסיות מתקופת התלמוד והדורות הסמוכים לאחריו. כאחד הסמלים היהודיים הנפוצים בעת הקדומה, מוצגים ארבעת המינים בלא מעט פסיפסים קדומים, וכמה מהם מתארים את האתרוג כשהוא אגוד עם הלולב והמינים האחרים באמצעות עוקצו הארוך היוצא מקצהו ונכנס אל אגד הלולב. פסיפס בית הכנסת של בית אלפא, מתחילת המאה הששית (518-527)⁴⁵, מתאר תבנית אדריכלית, ומשני צדדיה: מנורת שבעת הקנים, שופר, מחתה, צורת אריה (המוצג כ'שומר' על התבנית האדריכלית) וארבעת המינים (תמונה 94). וכאן, בשתי הופעותיהם של ארבעת המינים, נראה עוקצו של האתרוג – שצורתו כאגס בעל מותניים צרות – נכנס פנימה אל אגד הלולב!

מראהו הכללי של פסיפס בית אלפא מציג מערך כפול: תבנית אדריכלית במרכזו, ומשני צדדיה אותם פריטים: מנורה, שופר, מחתה, אריה, ארבעת המינים ועוד. אך שלא כמצופה, במערך הכפול שלפנינו יש הבדלים קטנים בין המתואר בצד ימין למתואר בצד שמאל: המנורות אינן זהות⁴⁶, האילנות הסמוכים למנורות אינם שווים, המחנות והשופרות אינן באותו גובה וזווית, האריות שונים זה מזה בצבעם ועמידתם, וכך גם בפרטים נוספים. תופעה זו – שניתן לכנותה 'תצוגה כפולה בלתי זהה' – מוכרת מהופעות אחרות באמנות היהודית העתיקה, ולא דווקא

⁴³ ראה לעיל, פרקים שני ושלישי; וראה גם להלן, סוף פרק חמישי.

⁴⁴ המנהג הקדום לאגוד את האתרוג עם שלושת המינים האחרים – עליו נרחיב כאן – לא נידון במחקר, למיטב ידיעתנו, פרט למשפט אחד שהקדיש לו יוסף תבורי, שהתבסס על פסיפס של חמת טבריה בלבד. ראה: תבורי, מועדי ישראל, עמ' 181. והכתרת 'אגידת ארבעת המינים' שהעניק מ' חלמיש לאחד ממחקריו (הקבלה: בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת-גן תשס, עמ' 613-618) – מטעה את הקורא לסבור כי עניינו באגידת האתרוג עם שאר המינים, בעוד שכל עיסוקו הוא בהוראה הקבלית **להצמיד ולהסמיך** את האתרוג אל שאר המינים בשעת הברכה או הנענועים (עי' לעיל, הערה 8) אך לא באגידתו עמם!

⁴⁵ התאריך נקבע על-פי כתובת הפסיפס המזכירה את הקיסר יוסטיניוס, שהוא, לדעת רבים, יוסטיניוס הראשון (מלך בשנים 518-527) ולא השני (מלך בשנים 565-568), אם כי שכמובן אין הדבר מוכרח ומוכרע סופית. ראה: סוקניק, בית אלפא, עמ' 52; נוה, על פסיפס ואבן, עמ' 72-73; צפירי, הממצא הארכאולוגי, עמ' 169, 290.

⁴⁶ במנורה הימנית אין הנרות דולקים, חוליותיה זהות בצבען, על הרוב, ורגליה אנכיות, ואילו במנורה השמאלית הנרות דולקים, צבע חוליותיה מגוון, ושתיים מרגליה נצבות אלכסונית.

בפסיפסים⁴⁷, ומקובל לייחס חלק מהופעותיה לאהבת הגיוון לצד היופי הסימטרי. כלומר, לצד ההצגה הסימטרית, לפיה קבע האמן פריטים זהים משני צדדי מרכיב מרכזי, הוא גם הקפיד להטיל שינויים בין אותם פריטים כדי לגוון את התמונה הכללית לטובת המתעמקים בפרטים הקטנים.

את מרביתם המכריעה של ההבדלים בתצוגה הכפולה שבפסיפס בית אלפא, יש לתלות ברצון הגיוון⁴⁸. לא מסתבר, למשל, שהשינויים בין המנורות נובעים משתי מסורות שונות – שאינן ידועות היום⁴⁹ – שהאמן או מזמין העבודה הכיר ובא לתת להן ביטוי. ישנם גם שינויים שבוודאי לא ניתן לתלותם במסורות חלוקות, כמו שינויי גובה וזווית הפריטים (במחנות, בשופרות ובאגדי הלולב). אמנם נראה, שלפעמים שינויי המערך הכפול מבטאים הבדלי 'נוהג'

47 כדוגמא בעלמא אצטט מתיאורו של נ' צורי לפסיפס בית הכנסת של בית שאן, מאמצע המאה החמישית: במרכז השדה (=ההשטיח הרביעי של הפסיפס) מתואר ארון קודש עשוי שני היכלות... משני צדי ארון הקודש ניצבות שתי מנורות מסוג 'כפתור ופרח'. המנורות דומות זו לזו בתבניתן אך שונות זו מזו בפרטיהן. לכני המנורות שלוש רגליים; רגלי האחת מפושקות, ואילו רגלי האחרת זקופות. הזרועות שונות זו מזו בדרך העיצוב ובצבעים. הנרות שעל ראש המנורות דומים זה לזה, אך שונים זה מזה בצורה ובגודל: באחת הם מרובעים, ואילו באחרת – משולשים. פתילי האחת ארוכים, ואילו פתילי האחרת קצרים. משני צדי המנורות יש מחתות, הדומות זו לזו בדרך כלל, אך עם זאת שונות זו מזו בגודלן, בעיטוריהן ובצבעיהן. בצד האחד מתוארים שני שופרות גדולים נהדרי מראה, הדומים זה לזה בצורתם, אך נבדלים זה מזה בכיוון, בצבע ובעיטור (צורי, בית הכנסת בבית שאן, עמ' 18).

מן הדברים הללו מוכח, שההבדלים בין שני צידי המערך הכפול אינם תוצאה של רשלנות או אי־מקצועיות, אלא הם נעשו מלכתחילה ככוונת מכוון, וככל הנראה חלקם בוצעו בעקבות הרצון לגוון את התמונה. תצוגה כפולה בלתי זהה אינה קיימת בפסיפסים בלבד, אלא גם בממצאי אמנות אחרים, ולא דווקא יהודיים. לדוגמא, במערת הצידונים במרשה (סביבות המאה השנייה לפסה"נ), משני צידי הניאקוס שבחלקה האחורי של מערת הקבורה, מצוירות שתי אמפורות בצבעים שונים ששופרים את המערך הסימטרי (ראה: ארליך, האמנות של ארץ ישראל, עמ' 68). גם גמלונים של מערות קבורה בירושלים, הנראים סימטריים במבט ראשוני אינם כן, כך, למשל, במערת יהושפט (ראה: נ' אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון: תולדותיהן וצורות בניינן, ירושלים תשיד, עמ' 135 ואיור 77), וגם בעיטורי גלוסקמאות מימי הבית השני קיימים שינויים בין שני חלקי התצוגה הכפולה (ראה לדוגמא: ו' זוסמן, 'מערת קברים בהר הצופים', קדמוניות, כה [תשנב], עמ' 23-25).

48 חלק מהשינויים בתצוגה הכפולה ניתן לייחס לאילוצים טכניים שונים, כמו משטח עבודה מצומצם שנגרם מתכנון מוקדם לקוי, אך בפסיפס הנוכחי ובפסיפסים אחרים שידונו בהמשך לא ניתן לתלות את הבדלי המערך הכפול באילוצים אלו. על אופני יצירת הפסיפסים העתיקים ועל הבעיות הטכניות שעמדו לפני יוצריהם, ראה: א' שטאל, 'הפסיפסאים: דרכי עבודתם של אמני הפסיפס', טבע וארץ, לא 10 (תשמט), עמ' 27-31; שם, לא 11-12 (תשמט), עמ' 28-30; טלגם, פסיפסי ארץ ישראל, עמ' 75-76; הנ"ל, 'היבטים טכניים של מלאכת הפסיפס', מכמנים, 16 (תשסב), עמ' 7-13.

49 על צורת מנורת המקדש לדורותיה, ראה מאמרו המסכם של לוי, תולדות המנורה, ושם צויינה ספרות קודמת. וראה גם: א' נגב, 'הכרונולוגיה של המנורה בעלת שבעת הקנים', ארץ ישראל, ח (תשכז), עמ'

ומנהג⁵⁰, כמו בפסיפס בית הכנסת של **חמת טבריה**, מתחילת המאה הרביעית⁵¹. תבניתו הכללית של פסיפס זה קרובה לפסיפס בית אלפא וגם היא מציגה מערך כפול: תבנית אדריכלית באמצע, ומשני צדדיה: שופר, מחתה, מנורה וארבעת המינים (תמונה 95); ואף כאן התצוגה הכפולה אינה זהה, בפרטים קטנים, אך כאן, כפי הנראה, כמה מהשינויים בין שני אגדי הלולב, הימני והשמאלי (תמונות 96-97), נובעים מהבדלי 'נוהג' ומנהג שרווחו במקומם באותה תקופה: היו שנטלו אתרוג חלק ומוארך, כמו המתואר באגד הלולב הימני, והיו שהעדיפו זן אחר של אתרוג, עגלגל יותר ובעל 'שקיעות ובלטות', כמוצג באגד השמאלי⁵²; כל אחד כנטיית לבו, בדומה למצוי בדורנו, שיש מקפידים ליטול זן פלוני ואחרים נוטלים זן אלמוני⁵³. כמו כן, היו שנהגו להרבות בהדסים, הרבה יותר מחובת ההלכה, כאגד הלולב השמאלי המתאר נפח ענפים רב, ואחרים נהגו ליטול בדיוק כחובת ההלכה (שלושה הדסים ושתי ערבות)⁵⁴, כמתואר באגד הלולב הימני המחזיק נפח ענפים מועט⁵⁵. אך, למתואר בפסיפס שלפנינו, בדבר אחד לא היו חילוקי מנהגים, באגדת האתרוג עם הלולב ומינו! בשני אגדי הלולב, הימני והשמאלי, נראה

50 על ההבדל בין 'מנהג' ל'נוהג', ראה להלן, הערה 53.

51 בחמת טבריה נחשפו שני בתי כנסת, צפוני ודרומי. בבית הכנסת הצפוני קיים פסיפס שאינו מציג את ארבעת המינים, אלא רק בפסיפס בית הכנסת הדרומי (בשכבה הקדומה שלו), הנקרא גם 'בית הכנסת של סוורוס' (על-שם התורם הראשי ששמו נקבע באחת מכתובות בית הכנסת), והוא זה הנידון כאן. לסקירה כללית ותמציתית על הממצא הארכיאולוגי בחמת טבריה, ראה: האנציקלופדיה החדשה לחפירות, עמ' 514-519, ועל הפסיפס, עמ' 515-517; בנוגע לבתי הכנסת העתיקים שבה, ראה: דותן, בתי הכנסת בחמת טבריה, עמ' 116-123; וייס, בתי כנסת עתיקים בטבריה, עמ' 34-48. למחקרים מפורטים יותר על בית הכנסת הדרומי והפסיפס שבו, ראה: ליפשיץ, בית הכנסת בחמת טבריה, עמ' 99-107; טלגם, רצפות פסיפס בטבריה, עמ' 123-125; יעקבי, בתי כנסת, עמ' 33-36 (תרשימי הפסיפסים); וראה במיוחד: דותן, חמת טבריה. לספרות נוספת, ראה: נווה, טבריה, עמ' 188-189. על הכתובות שבפסיפס, ראה: נווה, על פסיפס ואבן, עמ' 47-50. תאריך הפסיפס לראשית המאה הרביעית מקובל במחקר מאז גילויו (בשנת תשכ"א, 1961) על ידי משה דותן, אך לאחרונה יש המאחרים אותו לשלהי אותה המאה, ראה: טלגם, פסיפסי ארץ ישראל, עמ' 79.

52 על קיומם של זני אתרוגים שונים כבר בעת העתיקה, ראה: עמר, ארבעת המינים, עמ' 30-37. והדבר ברור מצורותיו השונות של האתרוג באמנות התקופה, היהודית והנכרית, ראה על כך: בן-ששון, בוטיקה ואיקונוגרפיה, עמ' 7-22.

53 את הקפדת בני דורנו ליטול זן אתרוג מסוים ניתן להגדיר 'מנהג', כי הוא נובע משיקולים הלכתיים שונים (כמו 'אתרוג מיוחס' שאינו מורכב). אך כפי הנראה, בעת העתיקה לא היתה העדפה הלכתית כלפי זן מסוים, שאין לכך כל תיעוד, ולפיכך אין לכנות את העדפותיהם השונות בעניין בשם 'מנהג' אלא הוא יותר 'נוהג' - העדפה הנובעת מנטיית הלב ושמא אף מתפוצת הזנים השונים וזמיונותם, בדומה, למשל, לבחירת פרי כלשהו לצורך אכילה. על המונחים 'נוהג' ו'מנהג' וההבדל ביניהם, ראה: ח' סולוביצ'יק, יינם: סחר ביינם של גויים: על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל-אביב 2003, עמ' 128 הערה 23.

54 כדעתו של רבי ישמעאל (משנת סוכה, ג ד), כי גם אגד הלולב הימני מחזיק די ענפים המוציאים משיטת רבי עקיבא: "כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס וערבה אחת" (שם).

55 על השינוי בנפח הענפים בשני אגדי לולב אל, המייצגים לדעתי את המנהגים השונים בדבר הריבוי בהדסים, ראה: סטל, מנהג עבות, פרק יב, תת-פרק ג.

תמונות 94-95 • לפרק רביעי

תמונה 94: בית אלפא. פסיפס
חזית אדריכלית, ומשתי צדדיה: מנורה, אריה, מחתה, שופר ואגד לולב

תמונה 95: חמת טבריה. פסיפס
חזית אדריכלית ומשתי צדדיה מנורה, שופר, מחתה ואגד לולב

תמונות 96-99 • לפרק רביעי

תמונה 97: חמת טבריה. פרט מהפסיפס
אגד הלולב השמאלי

תמונה 96: חמת טבריה. פרט מהפסיפס
אגד הלולב הימני

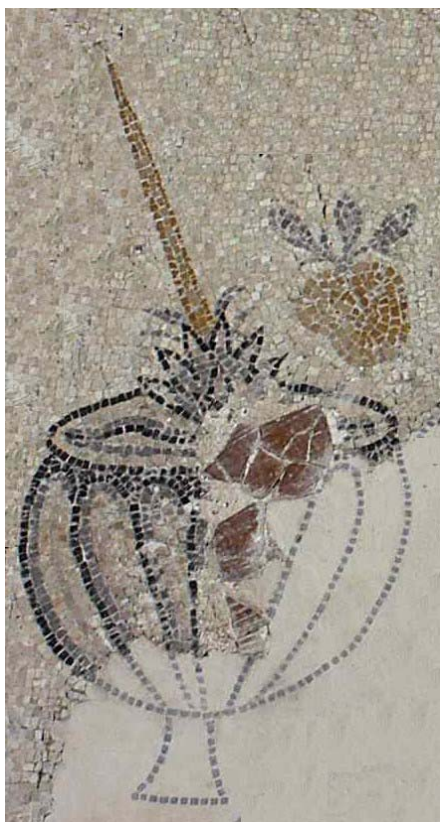

תמונה 99: ציפורי. פסיפס, צד שמאל (קטעים משוחזרים מופיעים ברקע בהיר). | שופר, מלקחיים, מנורה, אתרוג ואגד לולב

תמונה 98: ציפורי. פסיפס, צד ימין (קטעים משוחזרים מופיעים ברקע בהיר). | שופר, מלקחיים, מנורה, אתרוג ואגד לולב

תמונות 100-102 • לפרק רביעי

תמונה 101: ציפורי. פסיפס (פרט מתוך השטיח השמאלי)
אתרוג ואגד לולב

תמונה 100: ציפורי. פסיפס (פרט מתוך השטיח הימני)
אתרוג ואגד לולב

תמונה 102: קורינתוס (יוון). כותרת עמוד מעוטרת
שלוש מנורות, וביניהם שני אגדי לולב ואתרוג